

การศึกษาเปรียบเทียบโครงสร้างและองค์ประกอบของฉากสวรรค์ ในภาพโอโจโยมูสมัยเอโดะและภาพไตรภูมิสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น¹

น้ำใส ตันติสุข²

Received: July 4, 2020

Revised: November 11, 2020

Accepted: December 24, 2020

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเรื่องคติความเชื่อเรื่องสวรรค์ผ่านการแสดงออกในงานจิตรกรรมของญี่ปุ่นและไทย มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาคติความเชื่อและการนำเสนอภาพสวรรค์ในงานจิตรกรรมของญี่ปุ่นและไทย โดยศึกษาผลงานภาพภูมิทั้ง 6 และภาพโอโจโยมูสมัยเอโดะในกรณีของญี่ปุ่น และศึกษาภาพไตรภูมิสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในกรณีของไทย ในบทความชิ้นนี้จะนำเสนอผลการวิจัยเฉพาะส่วนที่เกี่ยวกับภาพโอโจโยมูและภาพไตรภูมิ ผลการศึกษาพบว่า กรณีของประเทศไทย ญี่ปุ่น ในสมัยเอโดะยังคงพบฉากสวรรค์ในฐานะภูมิทั้ง 6 และยังพบองค์ประกอบที่แสดงความทุกข์ของชาวสวรรค์ ทั้งยังพบการใช้ภาพเทพสวรรค์ในบริบทใหม่แทรกไว้ในฉากพิพากษากกรรมและฉากนรก กรณีประเทศไทย ภาพไตรภูมิสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไม่พบองค์ประกอบที่แสดงความทุกข์ แต่นิยมเขียนรายละเอียดของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ บางกรณีเขียนฉากสวรรค์ผสมผสานกับเรื่องพุทธประวัติด้วยแต่เมื่อสำรวจเพิ่มเติมในภาพพุทธประวัติของญี่ปุ่นกลับพบผลงานที่วาดตอนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์น้อยมาก เมื่อศึกษาการนำเสนอ “สวรรค์” ในงานเขียนทางพระพุทธศาสนาพบว่า กรณีของญี่ปุ่น การนำเสนอเรื่องสวรรค์ในงานเขียนสมัยเอโดะประกอบไปด้วยคติความเชื่อทั้งพระพุทธศาสนา ลัทธิเต๋า-ขงจื้อ ส่วนกรณีของไทย สันนิษฐานว่าคติเรื่องสวรรค์เป็นศรัทธาและคติพระอินทร์ที่เกี่ยวกับการแสดงบารมีมีความชอบธรรมน่าจะมีส่วนสำคัญที่ทำให้ไม่เขียนองค์ประกอบที่แสดงความทุกข์บนเวทีโลก

คำสำคัญ: สวรรค์, โอโจโยมู, ไตรภูมิโลกวิจิตรฉกฉา, เอโดะ, รัตนโกสินทร์ตอนต้น

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเรื่อง “คติความเชื่อเรื่อง “สวรรค์” ผ่านการแสดงออกในงานจิตรกรรมของญี่ปุ่นและไทย” ที่ได้รับทุนสนับสนุนจาก TOSHIBA INTERNATIONAL FOUNDATION

² หน่วยงานของผู้แต่ง: สาขาวิชาภาษาญี่ปุ่น คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

อีเมล: namsai.t@arts.tu.ac.th

The Comparative Study on the Composition and Motifs in Heaven Scene from Edo Period's Oujouyoushuu and Early Rattanakosin Period's Triphum Paintings³

Namsai Tantisuk⁴

Received: July 4, 2020

Revised: November 11, 2020

Accepted: December 24, 2020

Abstract

This paper is a part of a research project titled “The concept of “heaven” through its expression in Japanese and Thai paintings”. The objective of this research is to investigate the concepts and representations of heaven in Japanese and Thai paintings, focusing on Japanese Rokudou-e and Oujouyoushuu paintings from the Edo period and Thai Triphum paintings from the Early Rattanakosin period. In this paper, results pertaining to Oujouyoushuu and Triphum paintings will be presented. After analyzing the motifs and composition of the paintings, works from the Edo period which depicted heaven as one of the Six Realms can be found in Japan. Some of these contain motifs which express the sufferings of heavenly beings. Moreover, the motif of heavenly beings painted in ‘Hell’ and ‘Afterlife Judgement’ scenes can also be found. In Thai examples during the Early Rattanakosin period, motifs showing the sufferings of heavenly beings cannot be found. Most of these paintings contain motifs of Tavatimsa heaven. In some examples, the heavenly realm was painted with motifs from the story of Gautama Buddha’s life. However, only a few of Japanese paintings of Buddha’s life contain the same episodes. Then, the concept of heaven was investigated through manuscripts, literature and the Buddhist background of both countries. In the Japanese case, the word ‘heaven’ in the manuscripts and literature of the Edo period was covered by layers of beliefs: Buddhist, Daoist and Confucian concepts. In the Thai case, the concept of heaven as a blissful realm and the concept of Lord Indra relating to ideal leadership and its symbolism might have played a major role in motifs of sufferings not being found in the heaven scenes of the examined paintings.

Keywords: Heaven, Oujouyoushuu, Triphumlokawinitayakatha, Edo, Early Rattanakosin

³ This article is a part of a research project titled “The concept of “heaven” through its expression in Japanese and Thai paintings” funded by TOSHIBA INTERNATIONAL FOUNDATION.

⁴ Affiliation: Japanese Section, Faculty of Liberal Arts, Thammasat University
Email: namsai.t@arts.tu.ac.th

1. ความสำคัญของปัญหาและวัตถุประสงค์งานวิจัย

งานจิตรกรรมที่เขียนเรื่องภพภูมิในประเทศญี่ปุ่นและไทยมีมากมายหลายประเภท แต่จากการสืบค้นพบว่าภาพสวรรค์ไม่ค่อยได้รับความสนใจเชิงวิชาการในประเทศญี่ปุ่นนัก ส่วนภาพภพภูมิในประเทศไทยก็ยังไม่พบว่ามีการศึกษาควบคู่กับผลงานของประเทศอื่น ผู้วิจัยจึงเห็นว่า การศึกษาเรื่องสวรรค์จากงานจิตรกรรมของญี่ปุ่นและไทยนอกจากจะช่วยให้เกิดความรู้ความเข้าใจคติความเชื่อและการนำเสนอภาพสวรรค์ในงานจิตรกรรมแล้ว ยังเป็นรากฐานต่อยอดการศึกษาคติความเชื่อต่าง ๆ ที่ยังคงปรากฏมาถึงปัจจุบันด้วย เช่น เรื่องกรรม สังสารวัฏ นรก-สวรรค์ เป็นต้น จึงได้เริ่มโครงการวิจัยหัวข้อ “คติความเชื่อเรื่องสวรรค์ผ่านการแสดงออกในงานจิตรกรรมของญี่ปุ่นและไทย” โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาคติความเชื่อเรื่องสวรรค์ผ่านการนำเสนอภาพสวรรค์ในงานจิตรกรรมของญี่ปุ่นและไทย

ในโครงการนี้ผู้วิจัยเลือกศึกษาจากภาพภูมิทั้ง 6 และภาพโอโจโยมูสมัยเอโดะในกรณีของประเทศญี่ปุ่น⁵ และภาพไตรภูมิสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในกรณีของประเทศไทย เนื่องจากต่างเป็นผลงานที่ได้รับอิทธิพลจากคติเรื่องภพภูมิ ทั้งยังแสดงให้เห็นการนำเสนอสวรรค์ในรูปแบบทัศนศิลป์ ซึ่งน่าจะช่วยให้มองเห็นความคิดความเชื่อเกี่ยวกับสวรรค์จากผลงานได้ชัดเจนเป็นรูปธรรม อย่างไรก็ตามพบว่าบางผลงานเขียนผสมกับภาพพุทธประวัติ จึงได้นำฉากดังกล่าวมาวิเคราะห์ร่วมกับภาพพุทธประวัติของญี่ปุ่นด้วย สำหรับในบทความฉบับนี้จะยกเฉพาะผลการวิเคราะห์ที่เกี่ยวกับภาพโอโจโยมูและภาพไตรภูมิมานำเสนอ⁶

2. ทบทวนวรรณกรรม

ในบทความฉบับนี้จะนำเสนอผลการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวกับภาพภูมิทั้ง 6 และภาพโอโจโยมูในประเทศญี่ปุ่น รวมทั้งภาพไตรภูมิในประเทศไทย

2.1 กรณีประเทศญี่ปุ่น

นกะโนะ (Nakano 1989, 43-46) ได้ศึกษาพัฒนาการของภาพภูมิทั้ง 6 ไว้และสรุปว่าหลังประเทศญี่ปุ่นได้รับการเผยแพร่พระพุทธศาสนาในคริสต์ศตวรรษที่ 6 คำสอนเกี่ยวกับภูมิทั้ง 6 ค่อย ๆ ผสมผสานกับคติความเชื่อเดิมของญี่ปุ่น และเผยแพร่ผ่านพิธีกรรมของราชสำนัก ต่อมาพระชาวญี่ปุ่นเดินทางไปศึกษาพระพุทธศาสนาจากแผ่นดินใหญ่ และนำคำสอนกลับมาพัฒนาในประเทศญี่ปุ่นช่วงครึ่งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 9 โดยเฉพาะคติเกี่ยวกับแดนสุขาวดี ในช่วงต้นพระนิกายเท็นไดมีบทบาทในการศึกษาและเผยแผ่คำสอนเรื่องแดนสุขาวดี เช่น พระเก็นมินผู้เรียบเรียงหนังสือเรื่อง “โอโจโยมู” (ค.ศ. 985)

⁵ ภาพภูมิทั้ง 6 คืองานจิตรกรรมที่นำเสนอภาพ 6 ภูมิ ได้แก่ นรกภูมิ เปตภูมิ ตีริจฉานภูมิ อสุรภูมิ มนุสสภูมิ และสักคภูมิ ส่วนภาพโอโจโยมูเป็นงานจิตรกรรมที่นำเสนอภาพภูมิต่าง ๆ โดยได้รับอิทธิพลจากภาพประกอบหนังสือเรื่องโอโจโยมูซึ่งตีพิมพ์ในสมัยเอโดะ

⁶ ผลการวิจัยอีกส่วนหนึ่งของโครงการนี้ (คติความเชื่อเรื่องสวรรค์ในพุทธประวัติ บทบาทของเทพสวรรค์ในการสรรเสริญผู้ทำกรรมดีตำหนิผู้ทำกรรมชั่ว) นำเสนอแล้วในการประชุมทางวิชาการระดับชาติเครือข่ายความร่วมมือทางวิชาการ-วิจัยสาขามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ครั้งที่ 13 และตีพิมพ์ไว้ในหนังสือประมวลบทความในการประชุมทางวิชาการดังกล่าว (Namsai 2020)

นอกจากนี้การที่พระคฺยะเดินทางไปเผยแผ่คำสอน ทั้งยังท่องบทสวดเนิมบุทฺช (บทพระสีกุณพระอมิตาภพุทธะ) เพื่อทำบุญแก่ผู้ตายในสุสานต่าง ๆ น่าจะส่งเสริมให้คติความเชื่อเรื่องภูมิทั้ง 6 เป็นที่รู้จักในหมู่สามัญชนเพิ่มขึ้น

“โอโจโยฌู” นับเป็นผลงานที่ส่งอิทธิพลต่อการเผยแพร่คติเรื่องภูมิทั้ง 6 ในพระพุทธศาสนาญี่ปุ่นหลายนิยาย เช่น นิยายโจโดะ โจโดะฉิน แนวคิดจากงานเขียนชิ้นนี้ยังปรากฏในวรรณกรรมและงานศิลปะประเภทต่าง ๆ หนังสือโอโจโยฌู เริ่มต้นจากบทบรรยายที่ตั้งและลักษณะของภูมิทั้ง 6 เพื่อแสดงให้เห็นว่าภูมิเหล่านี้เป็นภูมิที่ยังมีความทุกข์ จากนั้นจึงพรรณนาความติงามของแดนสุชาวดี อธิบายแนวทางการสวดระลึกถึงพระอมิตาภพุทธะ ในงานเขียนชิ้นนี้หยาบยบสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ขึ้นมาอธิบายเป็นตัวอย่าง ขณะที่พรรณนาความงามความสำคัญบนดาวดึงส์ก็สอดแทรกความทุกข์ของเทวดาไว้ เช่น เรื่องบุพนิมิตแห่งความตาย (โกะซุอิ) ซึ่งจะปรากฏเมื่อเทวดาใกล้สิ้นบุญ ได้แก่ หนึ่ง ดอกไม้ประดับศีรษะเหี่ยวเฉา สอง อาการสวรรค์เปื้อนฝุ่นคราบสกปรก สาม หยาดเหงื่อหลังได้รักแล้ว สี่ ดวงตาสองข้างพร่ามัว ห้า ไมยรินดีในที่พำนักแดนสวรรค์ หรือการไม่สามารถสุขสำราญบนสวรรค์ได้เหมือนก่อน เช่น ต้องลาจากสุทิสสนคร ไม่มีทางเข้าเฝ้าบัลลังก์ของพระอินทร์ ไม่อาจชื่นชมภายในปราสาทไพชยนต์ และไม่อาจแสวงหาความสุขสำราญในอุทยาน เป็นต้น เมื่ออธิบายทั้งความสำราญและความทุกข์บนแดนสวรรค์แล้ว พระเก็นฉินจึงสรุปในบทสัคคภูมิว่า แม้จะเป็นเทพดาชั้นเนวสัญญานาสัญญายตนะก็ยังไม่อาจหลีกเลี่ยงนรกอเวจี ด้วยเหตุนี้จึงไม่ควรตั้งเป้าหมายว่าจะสุขสำราญบนสวรรค์ แต่ควรตั้งเป้าหมายที่แดนสุชาวดีแทน จากทัศนะเช่นนี้จึงกล่าวได้อย่างชัดเจนว่าแดนสุชาวดีไม่ใช่สถานที่เดียวกับสวรรค์ และสวรรค์เป็นดินแดนที่ยังมีความทุกข์

ในแง่การศึกษางานจิตรกรรม จากที่กล่าวไปว่า งานที่วิจิตรฉากสวรรค์เป็นหลักมีอยู่น้อยมาก ได้แก่ ยะมะโมะโตะ (Yamamoto 2006) ที่วิเคราะห์ตัวละครหลักในฉากสัคคภูมิจากภาพภูมิทั้ง 6 ของวัดโฌจึระอิโง และน้ำใส (Namsai 2019) ที่วิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงของภาพสวรรค์ในภาพภูมิทั้ง 6 ในยุคกลาง-ต้นยุคก่อนสมัยใหม่ในประเทศญี่ปุ่น อย่างไรก็ตามงานวิจัยที่ศึกษาภาพภูมิทั้ง 6 ในภาพรวมมีอยู่ไม่บ่อย สามารถสรุปพัฒนาการของภาพที่วาดภูมิทั้ง 6 โดยสังเขปได้ดังนี้

ภาพภูมิทั้ง 6 ที่ปรากฏตั้งแต่สมัยนะระมีรูปแบบการวาดที่ต่างจากผลงานสมัยคัมมะกุระและยุคหลังจากนั้น โดยจะเขียนเพียงสัญลักษณ์ของแต่ละภูมิ เช่น สัตว์นรกถูกทรมานในหม้อเหล็กร้อนแทนนรกภูมิ เปรต 1-2 ตนแทนเปรตภูมิ ชาวสวรรค์แทนสัคคภูมิ เป็นต้น ต่อมาในสมัยเอโดะ มีการวาดภาพภูมิทั้ง 6 หลายรูปแบบขึ้น กระทั่งต่อมาเมื่อถึงสมัยคัมมะกุระพบว่า ภาพเขียนที่วาดด้วยภูมิต่าง ๆ ทั้ง 6 น่าจะได้รับอิทธิพลจากหนังสือเรื่อง “โอโจโยฌู” เช่น ภาพภูมิทั้ง 6 ของวัดโกะกุระกุ จังหวัดเฮียวโงะหรือภาพของวัดโฌจึระอิโง จังหวัดฉิมะ (ล้วนแต่มีอายุสืบไปถึงคริสต์ศตวรรษที่ 13) คะซุยะ (Kasuya 2017, 250) ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า ในภาพเขียนเหล่านี้มักวาดพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ประกอบไว้ หรือบ้างก็สันนิษฐานว่าใช้ร่วมกับภาพพระอมิตาภพุทธะ จึงอาจกล่าวได้ว่า ภาพภูมิทั้ง 6 แม้จะโดดเด่นในการสร้างภาพโลกอันน่ากลัวสยดสยอง แต่ก็เป็หนังสือแสดงความน่าเกรงขามของพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์เช่นกัน ในสมัยต่อมายังคงมีการคัดลอกและสร้างสรรค์ภาพภูมิทั้ง 6 เรื่อยมา นอกจากนี้สมัยเอโดะยังพบหลักฐานการตีพิมพ์หนังสือโอโจโยฌูพร้อมภาพประกอบภาพประกอบในหนังสือเล่มนี้ส่งอิทธิพลต่อการสร้างภาพโลกหลังความตายโดยเรียกงานจิตรกรรมที่ได้รับอิทธิพลจากภาพประกอบเหล่านั้นว่า “ภาพโอโจโยฌู” งานจิตรกรรมประเภทนี้พบมากขึ้นในสมัยเอโดะเมื่อหนังสือเรื่องโอโจโยฌูซึ่งตีพิมพ์พร้อมภาพประกอบแพร่หลายขึ้นและยังคงพบผลงานศิลปะที่ได้รับอิทธิพลมาจนทุกวันนี้

2.2 กรณีประเทศไทย

เนื่องจากไตรภูมิโลกวินิจฉยภามีอายุใกล้เคียงกับผลงานจิตรกรรมที่เป็นกรณีศึกษาในงานวิจัยชิ้นนี้จึงขอสรุปความจากงานเขียนชิ้นนี้เป็นหลัก คัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉยภเป็นผลงานการศึกษาเรียบเรียงจากพระยาธรรมปริชา (แก้ว) ในสมัยรัชกาลที่ 1 (พ.ศ. 2345) คัมภีร์เล่มนี้เริ่มจากอธิบายโครงสร้างการเกิดการสลายของโลก ส่วนประกอบต่าง ๆ ของจักรวาล

หลังจากอธิบายเรื่องทิวทัศน์ทั้ง 4 แล้วจึงว่าด้วยโลกของนรก เปรต สัตว์ดิรัจฉาน มนุษย์ เทวดา และพรหม จากนั้นจึงกล่าวถึง อรูปภูมิ สิ้นสุดที่การนิพพาน

ส่วนสวรรค์ในชั้นฉกามาพรภาพแบ่งเป็น 6 ชั้น นอกจากจะกล่าวถึงมูลเหตุให้สามารถเกิดบนสวรรค์แล้วยังพรรณนา สภาพทิวทัศน์ของสวรรค์ด้วย โดยเฉพาะความสวยงามและความสำราญบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ยกมาอธิบายอย่างละเอียด ทั้งนี้ตอนที่กล่าวถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เน้นไปที่ความงามและความสุขสำราญ มีการสอดแทรกเรื่องเล่าเกี่ยวกับพระพุทธรูปเจ้าไว้อีกส่วนความทุกข์บนดาวดึงส์กล่าวถึงไว้เพียงเล็กน้อยเท่านั้น เช่น ตอนที่พระอินทร์พาเทวดาที่เห็นมรณนิมิตเข้าไปในสวน นันทวันอุทยาน จากที่เคยเศร้าโศกเทวดาเหล่านั้นก็ยินดีที่เห็นสมบัติมหัศจรรย์ (Fine Arts Department 1977, 121-122) เป็นการให้ความทุกข์ของเทพดาขับเน้นความงามของอุทยานบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ส่วนรายละเอียดของ “มรณนิมิต” กล่าวถึงไว้ในตอนสวรรค์ชั้นดุสิต

พอบุพนิมิต 5 ประการบังเกิดมีแก่พระองค์พระมหากษัตริย์เจ้า (ละ) คือ ดอกไม้สำหรับ
 ประดับพระองค์เพียงแห่งนั้นประการ 1 (ละ) พระภูษาสำหรับทรงเส้าหมอนั้นประการ 1
 (ละ) พระเสโทไหลจากพระกัจฉาประเทศรักแร้นั้นประการ 1 (ละ) พระฉวีวรรณผิวพระกายเส้า
 หมอนั้นประการ 1 (ละ) นั่งนอนอยู่เหนือทิพยเทวาอาสน์มิได้เป็นสุขประการ 1 เป็น 5
 ประการด้วยกัน (ละ) เสด็จเข้าไปสู่สวนนันทวันอุทยาน (ละ) พระองค์จุติลงจากดุสิตพิมาน
 สวรรค์ ครั้นนั้นอัศจรรย์ก็บังเกิดมี (Fine Arts Department 1977, 234-237)

จะเห็นได้ว่ามรณนิมิตในไตรภูมิโลกวิณัจฉกภาพปรากฏในฐานะขั้นตอนก่อนจุติสู่โลกมนุษย์เพื่อเป็นพระพุทธรูป ไม่ใช่ การจุติในกามภูมิเพื่อเผชิญความทุกข์และวนเวียนในสังสารวัฏ

ในแง่การศึกษาผลงานจิตรกรรม คติไตรภูมิเป็นคติเบื้องหลังการสร้างสรรคงานศิลปะมาแต่โบราณ สำหรับภาพไตรภูมิ ที่พบในปัจจุบันมักเป็นผลงานช่วงพุทธศตวรรษที่ 23-24 งานที่เก่าแก่ที่สุด ได้แก่ ภาพไตรภูมิที่ตำหนักพระพุทธรูปมหาจารย์ วัดพุทไธศวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา สันนิษฐานว่ามีอายุสืบถึงพุทธศตวรรษที่ 23 และยังพบผลงานชิ้นที่มีอายุถัดลงมา แพร่หลายในภาคกลาง ทั้งแบบที่วาดประกอบกับทศชาติและที่วาดประกอบกับพุทธประวัติ (Wilairat 1997, 76) นอกจากนี้ ยังมีงานศึกษาอีกมากมายทั้งที่จำแนกวิวัฒนาการการออกแบบภาพไตรภูมิและจักรวาลไว้ และที่วิเคราะห์การใช้พื้นที่สำหรับ ภาพวาดประเภทนี้ โดยเฉพาะในเขตวัฒนธรรมอยุธยาและรัตนโกสินทร์ ภาพไตรภูมิและจักรวาลมักถูกกำหนดไว้ให้วาดลงบน ผืนผ้าด้านหลังพระประธานในพระอุโบสถและวิหาร

จะเห็นได้ว่า แนวคิดเรื่องสวรรค์ในประเทศญี่ปุ่นและไทยเป็นหนึ่งในหัวข้อที่พบได้ในงานศึกษาวิจัยต่าง ๆ โดยในงาน เขียนมีแนวโน้มที่จะยกตัวอย่างสวรรค์เพียงบางชั้นมาอธิบาย โดยเฉพาะสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ แนวโน้มนี้สอดคล้องกันทั้งใน ประเทศญี่ปุ่นและประเทศไทย อย่างไรก็ตามก็ดี กรณีประเทศญี่ปุ่น พบว่าภาพสวรรค์ไม่ค่อยได้รับความสนใจเชิงวิชาการนัก ส่วนผลงานในประเทศไทย ก็ไม่พบว่ามีการศึกษาควบคู่กับผลงานของประเทศอื่น จึงน่าจะมีการศึกษาจากงานจิตรกรรมของ ญี่ปุ่นและไทยมากขึ้นเพื่อช่วยให้เกิดองค์ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับคติความเชื่อและการนำเสนอภาพสวรรค์ในงานจิตรกรรม ของทั้ง 2 ประเทศ

3. ผลการวิเคราะห์

ในหัวข้อนี้จะอธิบายรายละเอียดผลการวิเคราะห์โครงสร้างองค์ประกอบของผลงานที่นำมาศึกษาวิจัย

3.1 กรณีภาพโอโจโยมู

ภาพโอโจโยมูสมัยเอโดะที่ผู้วิจัยเข้าถึงได้มีทั้งหมด 6 ชิ้นดังในตารางที่ 1 ด้วยข้อจำกัดด้านพื้นที่ผู้วิจัยจะยกตัวอย่างเฉพาะบางผลงานเพื่ออธิบายรายละเอียดในบทความชิ้นนี้

3.1.1 ภาพโอโจโยมู “โอโจโยมูเอะ” วัดตะอิเกะกุ

วัดตะอิเกะกุเป็นวัดนิกายโจโดะ ตั้งอยู่ที่จังหวัดเฮียวโงะ ภาพโอโจโยมูของวัดนี้ประกอบด้วยภาพแขวน 2 ชิ้น สันนิษฐานจากรูปแบบองค์ประกอบว่าภาพนี้เขียนขึ้นสมัยเอโดะตอนกลาง และได้รับอิทธิพลจากหนังสือโอโจโยมูฉบับ ค.ศ. 1689 (ภาพที่ 1)

ภาพที่ 1 ภาพโอโจโยมู วัดตะอิเกะกุ (Ujyouyoushuu-e [n.d.])

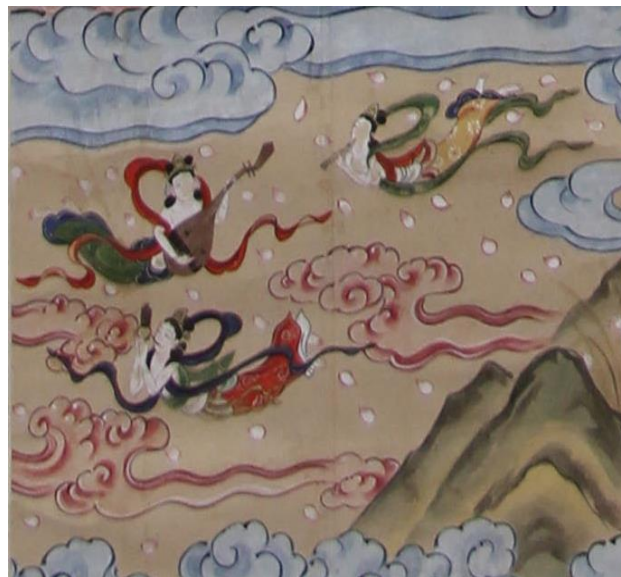
3.1.1.1 ชั้นที่ 1 ชั้นขวา

กึ่งกลางด้านบนสุดวาดฉากพญายมพิพากษากรรม พญายมประทับบนบัลลังก์ ด้านซ้ายของพญายมมีเจ้าหน้าที่ถือแท่งบันทึกกรรมยืนอยู่ ส่วนด้านขวาของพญายมเขียนคทาคันตะ⁷ ด้านหน้าเขียนดวงวิญญาณ ยมบาล และเครื่องมือพิพากษาอื่น ๆ ได้แก่ กระจกส่องกรรมและตราซึ่งบาปบุญ ตอนบนฝั่งขวายังเขียนภาพตริจฉานภูมิ ภาพเปตภูมิ ฝั่งซ้ายเขียนภาพอสุรภูมิ 4 ตอนล่างของชั้นขวานี้จัดสรรพื้นที่ให้สัณฐานภพจนถึงอเวจีนรก เช่น ฉากสัตว์นรกทำร้ายกันเอง ยมบาลทุบตีไล่ฟันสัตว์นรก สัตว์นรกถูกตำในครกจนเป็นผง ถูกดิ่งลิ้น ดึงตา เย็บปาก ถูกย่างถูกผัดบนกระทะร้อน ถูกจับขึ้นรถลากที่เต็มไปด้วยเพลิง และต้องตกดิ่งลงสู่เปลวเพลิงอันร้อนแรง เป็นต้น

3.1.1.2 ชั้นที่ 2 ชั้นซ้าย

ด้านบนสุดของชั้นที่ 2 วาดพระอมิตาภพุทธะ ขนาบซ้ายขวาด้วยพระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์และพระมหาสถามปราปต์โพธิสัตว์ รายล้อมด้วยบริวารทั้งพระโพธิสัตว์ พระภิกษุ ชาวสวรรค์ และวิญญาณผู้มีบุญในชุดขาว ต่างพนมมือทำความเคารพพระอมิตาภพุทธะซึ่งเป็นประธานของภาพ

ส่วนตอนล่างที่เหลือเขียนฉากมนุสสุภูมิอันประกอบด้วยภาพสุสาน แสดงถึงความไม่เที่ยง รวมไปถึงภาพเหล่าเซียนที่พยายามหลบหนีความตายแต่ไม่อาจรอดพ้น ต่อมาเป็นภาพสักคฤมิที่สื่อด้วยนางสวรรค์ 3 นางโบยบินบรรเลงดนตรี กลีบดอกไม้ปลิวไปทั่วท้องนภา (ภาพที่ 2) ถัดขึ้นไปเป็นภาพที่แสดงความสุขสำราญบนแดนสุขาวดี ได้แก่ การได้กำเนิดบนดอกบัว การได้เข้าเฝ้าพระพุทธองค์ เป็นต้น ส่วนที่แสดงความดั่งมของแดนสุขาวดีนี้ยาวเรื่อยไปจนถึงด้านซ้ายและขวาของพระอมิตาภพุทธะด้านบนของภาพ

ภาพที่ 2 ฉากสวรรค์ในภาพโอโจโยสุ วัตตะอิเกะกุ (Oujouyoushuu-e [n.d.])

⁷ เครื่องมือพิพากษากรรมของพญายม ข้างหนึ่งคอยว่ากล่าววิญญาณที่กระทำความผิด ข้างหนึ่งคอยสรรเสริญวิญญาณที่กระทำความดี

จากองค์ประกอบและโครงสร้างที่กล่าวมาสังเกตได้ว่า แม้ในภาพโอโจโยมูของวัดตะอิกะกุจะเขียนสัคคภูมิหรือฉภาสวรรณไว้แต่ไม่ได้ลงรายละเอียด นำเสนอภูมิสวรรค์ผ่านชาวสวรรค์ที่กำลังบรรเลงดนตรีอย่างไพเราะเท่านั้น ไม่ปรากฏภาพความทุกข์ของสวรรค์

3.1.2 ภาพนรก “จิโงะกุสุ” วัดโจโกะกุ

วัดโจโกะกุ นิกายโจโดะ ตั้งอยู่ที่จังหวัดชิบะ ภาพนรกของวัดนี้ประกอบด้วยภาพแขวน 2 ชั้น (ภาพที่ 3) สันนิษฐานว่าเขียนขึ้นปลายสมัยเอโดะถึงต้นสมัยเมจิ และจากรูปแบบการเขียนองค์ประกอบต่าง ๆ คาดว่าได้รับอิทธิพลจากภาพประกอบหนังสือโอโจโยมูฉบับ ค.ศ. 1843

ภาพที่ 3 ภาพนรก วัดโจโกะกุ (Jigoku-zu [n.d.])

3.1.2.1 ชั้นที่ 1 ชั้นขวา

แบ่งออกเป็น 5 ตอน เริ่มด้วยฉภาพฉายมพิพากษาบาปบุญ รายล้อมด้วยเจ้าพนักงานยมโลก วิญญาณผู้ตาย และเครื่องมือพิพากษา ได้แก่ คทาตันตะ กระจกส่องกรรม ตราชั่งบาปบุญ ด้านหน้ายังมีมบาลากรลที่บรรทุกวิญญาณเข้ามาที่จวน ถัดไปจึงเริ่มแสดงนรกขุมต่าง ๆ เริ่มจากสัญญาชีพนรก สัตว์นรกถูกหั่นสับเป็นชิ้น บ้างก็ทำร้ายกันเอง ในภาพสุดตนรกสัตว์นรกถูกบากตามแนวเชือก แบกหินขนาดใหญ่แล้วไต่ตามเชือกที่เรียวเล็กจนตกลงหม้อร้อน ในสังขยานรกต้องโทษทัณฑ์เกี่ยวกับเรื่องเพศ เช่น ถูกยมบาลใช้ครกตำร่างจนละเอียด ถูกทำร้ายบริเวณอวัยวะเพศ เป็นต้น ยังปรากฏฉากจากโรรูนรก

มหาโรจนรก หรือตาดบนรกซึ่งสัตว์นรกถูกดึงลื่นดึงตา ในมหาตาดบนรกสัตว์นรกถูกทรมานด้วยเพลิง ท้ายสุดได้แก่นรกอเวจี สัตว์นรกตกตึงจากที่สูงลงมาส่นรกขุมนี้ และถูกสัตว์ในนรกรวมทั้งยมบาลเข้าทำร้ายด้วยวิธีต่าง ๆ

3.1.2.2 ชั้นที่ 2 ชั้นซ้าย

ในชั้นนี้เขียนนรกขุมย่อยของอเวจินรก เป็นฉากที่สัตว์นรกต้องทรมานจากนกในนรกจิกกัดทำร้าย ถัดมาเป็นเปตภูมิ แสดงด้วยเปรตหลายจำพวก ทั้งกลุ่มที่ทรมานจากอาการหิวกระหาย กลุ่มที่จำต้องกินบุตรตนเอง เป็นต้น ต่อมาในไตรจณานิคม เขียนภาพสัตว์นานาชนิด ในอสุรภูมิเขียนภาพสงครามของนักรบ ในมนุษยภูมิเขียนภาพทุกข์จากการเกิดแก่เจ็บตาย ต่อมาใน สักคภูมิแบ่งเป็น 2 ตอนย่อย เขียนภาพชาวสวรรค์กำลังบรรเลงดนตรีมีความสุขสำราญ อีกตอนหนึ่งเขียนภาพเทพธิดาชาว สวรรค์นั่งอยู่บนพื้นมีสีหน้าทรมาน ช่าง ๆ มีนางสวรรค์ 2 นางหันหลังให้ นางหนึ่งยกมือขึ้นเช็ดน้ำตา แสดงภาพนิมิตแห่งความ ตายอันเป็นที่รังเกียจของชาวสวรรค์อื่น ๆ (ภาพที่ 4) ฉากต่อมาเป็นภาพการพิพากษาของพญายม เรื่องเล่าเกี่ยวกับอาณภาพ การสวดเนมิบุทพุ และความสุขสำราญบนแดนสุขาวดี

ภาพที่ 4 ฉากสวรรค์ในภาพนรก วัดโจโกะกุ (Jigoku-zu [n.d.])

องค์ประกอบและโครงสร้างของภาพวัดโจโกะกุได้รับอิทธิพลจากภาพประกอบหนังสือโอโจโยมู ค.ศ. 1843 และกล่าวได้ว่าภาพสวรรค์ในงานชิ้นนี้มีการจัดสรรพื้นที่สำหรับสักคภูมิอย่างชัดเจน และต่างจากกรณีวัดตะอิกะกุที่ไม่ได้วาดเพียงความ สำราญของชาวสวรรค์ แต่แสดงความทุกข์จากการสิ้นบุญและอาการรังเกียจของชาวสวรรค์ไว้ด้วย

3.1.3 ภาพนรก “จิโงะกุอะสุ” วัดเซ็งโก

วัดเซ็งโก เขาเซะริตะนิซัน จังหวัดโทะยะมะ เป็นวัดนิกายฉินงน ก่อตั้งขึ้นตั้งแต่ ค.ศ. 703 อาคารปัจจุบันส่วนใหญ่ ปฏิสังขรณ์ระหว่าง ค.ศ. 1760-1824 (Takaoka Municipal Museum 1993, 11-12) ภาพของวัดเซ็งโกประกอบด้วยภาพ

แขวน 2 ชั้น (ภาพที่ 5) สันนิษฐานว่ามีอายุสืบถึงสมัยเอโดะ เมื่อเปรียบเทียบภาพของวัดเซ็งโกกับหนังสือโอโจโยมูแล้วปรากฏว่าคล้ายคลึงกับภาพประกอบฉบับ ค.ศ. 1790 ที่สุด

ภาพที่ 5 ภาพนรก วัดเซ็งโก (*Jigoku-ezu* [n.d.])

3.1.3.1 ชั้นที่ 1 ชั้นขวา

ตอนบนสุดเขียนแม่น้ำยมโลก ฝั่งขวาเป็นภาพราชายมโลกกำลังพิพากษาผู้ตาย ฝั่งซ้ายเป็นภาพวิญญาณคร่ำครวญกับยายแก่ชั่งผ้า (ตะขุอะซะบะ) เยื้องไปด้านหลังมีต้นไม้แขวนผ้าขาว บนต้นไม้มียักษ์คนหนึ่งนั่งอยู่ สันนิษฐานว่าเป็น “เค็นเอะโอ” หรือตาแก่ที่คอยรับผ้าจากยายแก่ตะขุอะซะบะเพื่อนำไปแขวนบนกิ่งไม้ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์จิโฮกุโอเกียว

ตอนที่ 2 ด้านซ้ายเขียนภาพการพิพากษากกรรม คาดว่าราชาที่กำลังพิพากษาบาปบุญของคณีนีคือพญายมเนื่องจากบริเวณใกล้เคียงวาดกระเจกสองกรรมซึ่งเป็นเครื่องมือของพญายมไว้ ด้านข้างมีพนักงานยมโลกยืนรับใช้ และยมบาลซึ่งกำลังคุมตัววิญญาณ ถัดมาเป็นภาพวิญญาณถูกชั่งบนตราชั่งบาปบุญ ใกล้กันปรากฏภาพยมบาลจับกุมวิญญาณบ้าง เจ็ดดาบจะฟันวิญญาณบ้าง

ตอนที่ 3 ทางซ้ายวาดราชายมโลกพิพากษากกรรม ข้าง ๆ เขียนภาพนางสวรรค์โอบยบินถือเครื่องดนตรี อีกด้านหนึ่งปรากฏเส้นทางเป็นสายยาว มีวิญญาณ 4 ตนเดินบนทางสายนั้น ถัดลงมาเขียนฉากราชายมโลกอีกองค์หนึ่งพิพากษากกรรม ด้านหน้าเขียนยมบาลบางตนคุมวิญญาณที่รับโทษด้วยการใช้ไม้ก่อก่อเป็นแท่นสูง แต่เมื่อจับไม้แท่นไฟก็ไหม้ก่อก่อให้เกิดความทรมาน ใกล้กันมีนางสวรรค์ 2 นางยกมือปิดตารำไห้ (ภาพที่ 6)

ภาพที่ 6 เทพสวรรค์ในภาพนรก วัดเซ็งโก (Jigoku-ezu [n.d.])

ตอนที่ 4 เป็นภาพมนุสสุภูมิ อสุรภูมิ ตีรจฉานภูมิ และเปตภูมิ กล่าวคือ ด้านซ้ายเขียนภาพสุสาน มีสุนัขและนกกำลังจิกกัดศพ แทะโครงกระดูก ตรงกลางเขียนภาพนรกบ่เข้าต่อสู้กัน ถัดมาเขียนภาพความทุกข์ของสัตว์ที่ตกเป็นทั้งผู้ล่าและเหยื่อ ด้านขวาสุดของตอนนีเขียนภาพเปรตกำลังทรมานจากความหิวกระหาย

ตอนที่ 5 เป็นภาพนรกภูมิที่สัตว์นรกทั้งหลายถูกยμβาลหั่นร่างบนเขียง สัตว์นรกเข้าทำร้ายกันเอง และถูกบีบอัดระหว่างเขา 2 ลูก

3.1.3.2 ชั้นที่ 2 ชั้นซำย

ตอนบนสุดยังคงเป็นภาพนรก มีทั้งฉากที่สัตว์นรกต้องปีนขึ้นเนินซึ่งเต็มไปด้วยหนามแหลมเพื่อขึ้นไปหาหญิงงาม ถูกดิ่งลั่น ดิงดา เย็บปาก ตอนที่ 2 ยμβาลเจ็ดดาบไล่ฟันสัตว์นรก บ้างตำร่างสัตว์นรกในครกแล้วนำไปโปรยทิ้ง บ้างตักสุ่มร้อนที่มียμβาลคอยกวนน้ำที่เดือดพล่าน ตอนที่ 3 เป็นภาพยμβาลลากรถซึ่งบรรทุกสัตว์นรกมา ไกลกันนั้นมียμβาลใช้ดาบแล่นเนื้อเถื่อนหั่นสัตว์นรก มีหม้อร้อนที่ลูกไหม้ด้วยเปลวไฟ ด้านซ้ายมีสัตว์นรกจำนวนมากทรมานในกองเพลิงตอนที่ 4 เขียนยμβาลบ้างเจืออาวุธไล่สัตว์นรกให้ปีนขึ้นไปตามเนินที่มีหนามแหลม บ้างยัดลูกเหล็กร้อนใส่ปากสัตว์นรก

ภาพของวัดเซ็งโกประกอบด้วยฉากการพิพากษารวม นรกภูมิ เปตภูมิ ตีรจฉานภูมิ มนุสสุภูมิ ส่วนสวรรค์หรือสักคภูมิไม่ได้แบ่งพื้นที่ให้เห็นชัดเจน อีกทั้งมีการตัดองค์ประกอบฉากสวรรค์บางส่วนออกแล้วใช้ในบริบทใหม่ หากตีความจากองค์ประกอบของตอนที่ 3 ในภาพชั้นที่ 1 จะเห็นว่าตอนนีแบ่งออกเป็นตอนย่อย ๆ 2 ตอน

หนึ่ง ฉากพิพากษาของราชายมโลก ไกลกันนั้นเป็นภาพวิญญาณกำลังเดินไปตามเส้นทางสายหนึ่งที่ไม่ปรากฏจุดหมาย พบฉากที่คล้ายกันนี้ในผลงานสมัยเอโดะชิ้นอื่น ได้แก่ ภาพนรก-สุขาดีซึ่งเก็บรักษา ณ หอสมุดประจำมหาวิทยาลัยวะเซดะ ด้านบนซ้ายของภาพปรากฏเส้นทางบนเขาที่เหล่าวิญญาณเดินทางกัน สันนิษฐานว่าเป็นการแสดงภาพการเดินทางของวิญญาณสู่สุคติภูมิหรือแดนสุขาดี เมื่อย้อนพิจารณาภาพของวัดเซ็งโก ข้างใต้ของราชายมโลกเขียนนางสวรรค์ที่โบยบินถือเครื่องดนตรี องค์ประกอบเช่นนี้มักปรากฏในฉากที่สื่อถึงความยินดี ความสำราญในงานจิตรกรรมญี่ปุ่น ในทางกลับกัน ฉากย่อยที่ 2 ซึ่งแสดงฉากพิพากษาของราชายมโลกอีกองค์หนึ่ง เขียนนางสวรรค์นั่งร้องไห้คร่ำครวญถัดจากฉากสัตว์นรกถูกทรมานจึงอาจตีความได้ว่า องค์ประกอบส่วนนี้เป็นการแสดงผลการพิพากษาที่ตรงข้ามกัน ทางหนึ่งวิญญาณได้ไปสู่หนทางที่ดีกว่า ใช้ตัวละครนางสวรรค์ที่บรรเลงดนตรีเป็นเครื่องมือแสดงถึงความน่ายินดีนี้ อีกทางหนึ่งวิญญาณ (สัตว์นรก) กลับต้องโทษทรมาน ใช้ตัวละครนางสวรรค์ที่ร้องไห้เป็นเครื่องสื่อถึงความทุกข์ที่ยิ่งเด่นชัด ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงตีความตัวละคร

นางสาววรรคิโนภาพของวัดเชิงโกว่า เป็นการนำองค์ประกอบมาปรับใช้ในบริบทใหม่ เป็นเครื่องแสดงเรื่องน่ายินดีและไม่น่ายินดี มากกว่าจะแสดงถึงภูมิเทศา เป็นการใช้ตัวละครเทพสวรรค์อย่างที่ไม่เคยพบในภาพโอโจโยมูหรือภาพภูมิทั้ง 6 ชิ้นอื่น

ตารางที่ 1 สวรรคิโนภาพโอโจโยมู

องค์ประกอบ	ภาพโอโจโยมู วัดเกียวกิ	ภาพแดน นรก-สุชาวดี วัดโมะระกุ	ภาพโอโจโยมู วัดตะอิเกะกุ	ภาพนรก วัดโจโกะกุ	ภาพสามโลก-ภูมิ ทั้ง 6 วัดเซอิเกียว	ภาพนรกวัดเชิงโก
นางสาววรรคิโนฟ้า	○	○	○	○	○	△
เครื่องดนตรี บนฟ้า	X	X	X	X	X	X
นิมิต แห่งความตาย	X	X	X	○	○	X
นางสาววรรคิ/ บริวารรังเกียจ	X	X	X	○	○	X
นางสาววรรคิทำให้ คร่ำครวญ	X	X	X	X	X	△
สะพาน	○	X	X	X	X	X

○: ปรากฏในผลงาน

△: ปรากฏในผลงานแต่มีลักษณะพิเศษ ต่างจากที่พบในงานยุคก่อน

X: ไม่จัดสรรพื้นที่สำหรับภูมินั้นอย่างชัดเจน หรือ ไม่ปรากฏองค์ประกอบในผลงาน

ที่มา: ผู้วิจัย (Namsai 2020, 182)

3.2 กรณีภาพไตรภูมิ

เนื่องด้วยข้อจำกัดด้านพื้นที่ในบทความชิ้นนี้ผู้วิจัยจะยกตัวอย่างกรณีวัดใหม่เทพนิมิตร วัดดุสิตารามวรวิหาร และวัดทองธรรมชาติวรวิหาร⁸ และสรุปโครงสร้างองค์ประกอบภาพสวรรค์ในภาพไตรภูมิสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

3.2.1 ภาพสวรรค์ในฉากไตรภูมิวัดใหม่เทพนิมิตร

ภาพจิตรกรรมที่พระอุโบสถวัดใหม่เทพนิมิตรสันนิษฐานว่ามีอายุสืบไปถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ในพระอุโบสถวาดภาพไตรภูมิผนังฝั่งตรงข้ามพระประธานเขียนฉากออกมหาภิเนษกรรมณ์ ตอนบนเขียนฉากมารผจญ ด้านหลังพระประธานตอนบนเขียนภาพไตรภูมิ บนผนังแปะเริ่มจากฝั่งขวาเขียนทศชาติชาดก ภาพไตรภูมิของวัดนี้มีโครงสร้างดังนี้ (ภาพที่ 7)

⁸ ส่วนผลงานอื่นที่เหลือได้อธิบายไว้แล้วใน Namsai 2020 จึงจะไม่กล่าวรายละเอียดในบทความฉบับนี้อีก

ภาพที่ 7 ภาพสวรรค์ในพระอุโบสถวัดใหม่เทพนิมิต

(Mural Painting of Triphum [n.d.-b])

ตอนบนซ้ายขวาวาดพระอาทิตย์พระจันทร์ วิมานบนอากาศ กึ่งกลางเป็นปราสาทไพชยนต์ตั้งอยู่บนเขาพระสุเมรุ ตอนกลางวาดเขาสัตตบริภัณฑ์ บนยอดเขามีวิมานเทวดา แต่ไม่พบว่าเขียนเทวดาประทับอยู่ด้านใน เว้นแต่ปราสาทไพชยนต์ที่ภายในมีพระพุทธรูปเจ้าประทับอยู่ตรงกลาง คาดเดาจากฉากที่เป็นปราสาทไพชยนต์และมีพระพุทธรูปเจ้าประทับนั่งว่า ตอนนี้จะคงเป็นตอนที่พระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงพระธรรมโปรดพระพุทธรูปมารดา ซ้ายขวามีพระนางสิริมหามายาและพระอินทร์ กลางเขาพระสุเมรุวาดวิมานต่อเนื่องลงมา ริมขอบด้านซ้ายขวาวาดทิวทัศน์ทั้ง 4 ส่วนตอนล่างค่อนข้างชำรุด เท่าที่สามารถวินิจฉัยองค์ประกอบได้คือมหาสมุทรสี่พันดรู ชมพูทวีป และป่าหิมพานต์ ถัดลงไปเขียนนรกภูมิ

สวรรค์ที่ปรากฏในภาพไตรภูมิวัดใหม่เทพนิมิตแสดงออกผ่านทางภาพวิมานทั้งที่ตั้งอยู่บนเขาและลอยอยู่ในอากาศ พระอาทิตย์ พระจันทร์ ฉากนางมณีเมขลาถือแก้ว รวมทั้งฉากพระพุทธรูปเจ้าแสดงธรรมแก่พระพุทธรูปมารดา สวรรค์ในผลงานชิ้นนี้จึงมองได้ว่าเป็นการแสดงส่วนหนึ่งของจักรวาลและส่วนหนึ่งของพุทธประวัติด้วย อย่างไรก็ตามก็เห็นได้ว่าไม่มีองค์ประกอบใดที่แสดงความทุกข์ของเหล่าเทวดา และหากเทียบกับภาพสวรรค์จากตัวอย่างถัดไปจะสังเกตว่าภาพของวัดใหม่เทพนิมิตไม่ได้เขียนโดยละเอียด ไม่ปรากฏลักษณะเด่นของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์อื่น ๆ เช่น จุฬามณีเจดีย์ ต้นปาริชาติ เป็นต้น

3.2.2 ภาพสวรรค์ในฉากไตรภูมิวัดดุสิตารามวรวิหาร

ภาพจิตรกรรมในพระอุโบสถวัดดุสิตารามวรวิหารสันนิษฐานว่ามีอายุสืบไปถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แม้จะได้รับการบูรณะในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่ยังคงไว้ซึ่งรูปแบบสมัยอยุธยาตอนปลาย ผนังด้านหลังพระประธานวาดภาพไตรภูมิ ส่วนผนังด้านตรงข้ามวาดฉากแบ่งพระบรมสารีริกธาตุไว้ด้านล่าง ส่วนด้านบนเขียนภาพमारผจญ ผนังแป 2 ด้านเขียนภาพพุทธประวัติ ภาพไตรภูมิของวัดนี้มีโครงสร้างดังนี้ (ภาพที่ 8)

ภาพที่ 8 ภาพสวรรค์ในพระอุโบสถวัดดุสิตารามวรวิหาร
(Mural Painting of Triphum [n.d.-a])

ตอนบนทั้งซ้ายขวาวาดวิมานเทวดาในอากาศเรียงรายตลอดแนว ภายในมีเทวดาประทับอยู่ กึ่งกลางวาดปราสาทไพชยนต์ ค่อนลงมาทางด้านซ้ายเขียนพระอาทิตย์ พระราหู และดาวพระเคราะห์ ด้านขวาเขียนพระจันทร์ และดาวพระเคราะห์ ภายในปราสาทไพชยนต์มีพระอินทร์ประทับ ทางขวาเป็นกลุ่มเทวดา ทางซ้ายเป็นพระมเหสี ด้านนอกปราสาทไพชยนต์ยังวาดองค์ประกอบที่แสดงถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เช่น ต้นปาริชาติและจุฬามณีเจดีย์ นอกจากนี้ยังมีกลุ่มเทวดาเหาะบนอากาศ

ตอนกลางเป็นภาพเขาสัตตบริภัณฑ์รายล้อมด้วยมหาสมุทรสี่ทันทิศ บนเขาแต่ละยอดมีวิมาน ภายในมีเทวดาประทับ ด้านซ้ายและขวาของผนังยังวาดทิวทัศน์ทั้ง 4 ข้างละ 2 ทิวป์ ถัดลงมาเป็นชมพูทวีปและป่าหิมพานต์ตอนล่างวาดนรกและเปรต สอดแทรกเรื่องพระมาลัยท่องนรก

จากรายละเอียดข้างต้น ภาพสวรรค์ในฉากไตรภูมิของวัดคูสิดารามวรวิหารมีรายละเอียดมากกว่าของวัดใหม่เทพนิมิตร แต่ส่วนใหญ่ลักษณะคล้ายกัน มีข้อแตกต่างคือไม่ได้แสดงให้เห็นลักษณะของพุทธประวัติ เพียงแต่แสดงภาพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ชัดเจนกว่า อย่างไรก็ตามก็สวรรค์ในภาพไตรภูมิของวัดนี้ก็ไม่ได้แสดงความทุกข์บนสวรรค์เช่นกัน

3.2.3 ภาพสวรรค์ในฉากไตรภูมิวัดทองธรรมชาติวรวิหาร

จากแบบแผนและการใช้สีสันนิษฐานว่าจิตรกรรมภายในพระอุโบสถน่าจะมียุถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ผนังสกัดด้านหลังพระประธานตอนล่างเขียนภาพก่งสี ตอนบนเขียนภาพไตรภูมิ ส่วนด้านตรงข้าม ตอนล่างวาดฉากแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ ตอนบนวาดฉากมารผจญ ส่วนผนังแปะ 2 ด้านเขียนเรื่องพุทธประวัติ เริ่มจากฉากที่เทวดาทูลเชิญพระสันดุสิตเทวราชจุติเวียนตามเข็มนาฬิกาจนกระทั่งการแสดงธรรมแก่เทวดาทั้งปวงหลังเสด็จดับขันธปรินิพพานในผนังฝั่งตรงข้าม สำหรับภาพไตรภูมิของวัดนี้มีลักษณะดังนี้ (ภาพที่ 9)

ภาพที่ 9 ภาพสวรรค์ในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาติวรวิหาร
(Mural Painting of Triภูมิ [n.d.-c])

ตอนบนตรงกลางภาพวาดสุทธานคร เขียนปราสาทไพชยนต์ตั้งอยู่บนยอดเขาพระสุเมรุ มีพระอินทร์ประทับด้านใน พร้อมด้วยพระมเหสีทั้ง 4 นอกที่ประทับฝั่งซ้ายปรากฏภูผาฉิมเจดีย์ บนลานหน้าองค์พระเจดีย์พระอินทร์กำลังพนมมือเคารพ

พระมาลัย ด้านนอกที่ประทับฝั่งขวาปรากฏต้นปาริชาติและแท่นศิลาอาสน์ ถัดออกมาทั้งซ้ายและขวาวาดกลุ่มเทวดาถือพระขรรค์หันหาปราสาทไพชยนต์ ถัดออกมาเป็นกลุ่มวิมานเทวดาเรียงกันเป็นแถว ภายในมีเทวดาประทับ

ตอนกลางเป็นภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ บนยอดเขามีวิมานเทวดา ภายในมีเทวดาประทับพร้อมบริวาร กลางเขาพระสุเมรุเขียนวิมานของท้าวสุโกลบาล วิมานเทพยดา วิมานอสุระ ถัดมาด้านซ้ายและขวาของแนวเขาสัตตบริภัณฑ์เป็นภาพพระอาทิตย์ พระจันทร์ มีพระราหูติดตามไล่พระอาทิตย์ ถัดลงมาวาดทวีปทั้ง 4 ห้อมล้อมด้วยมหาสมุทรสี่ทิศ ได้เขาพระสุเมรุเขียนชมพูทวีปและป่าหิมพานต์ ส่วนตอนล่างวาดภาพสังคมาณเรือนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

สังเกตได้ว่าสวรรค์ในภาพไตรภูมิของวัดนี้แม้จะมีองค์ประกอบมากกว่าตัวอย่างจากวัดอื่นที่เสนอแล้วข้างต้น เช่น พระมาลัยและพระอินทร์ประทับหน้าจุฬามณีเจดีย์ แต่ลักษณะโดยรวมยังคงคล้ายคลึงกับตัวอย่างอื่น ๆ โดยเฉพาะในแง่ที่แสดงให้เห็นว่าสวรรค์เป็นภูมิหนึ่งของจักรวาลและไม่แสดงภาพความทุกข์ของเทพยดา นอกจากนี้มีข้อสังเกตว่าสวรรค์ในภาพไตรภูมิของวัดทองธรรมชาติวรวิหารนี้ให้ความสำคัญกับสวรรค์ชั้นดาวดึงส์และเรื่องของพระอินทร์กับพระมาลัยเป็นพิเศษ ไม่ได้วาดองค์ประกอบที่แสดงตอนหนึ่งของพุทธประวัติเช่นเดียวกับบางตัวอย่าง (ตารางที่ 2)

ตารางที่ 2 สวรรค์ในภาพไตรภูมิ

วัด	สมัย	องค์ประกอบของฉากสวรรค์ในภาพไตรภูมิ						ตอนโปรด พระพุทธ มารดา	ตอนเสด็จลง จากสวรรค์ ชั้นดาวดึงส์
		วิมานใน อากาศ (ไม่มีเทวดา ประทับ)	วิมานใน อากาศ (มีเทวดา ประทับ)	เทวดา บน ภ นา กา ส	พระ อินทร์	จุฬ า ม ณี เจ ดีย์	ต้นป า ริ ก ชา ติ		
วัดใหม่เทพ นิมิตร	คริสต์ศตวรรษ ที่ 19 ตอนต้น	○	×	×	ชำรุด	×	×	ภาพไตรภูมิ	×
วัดคูสิดาราม วรวิหาร	คริสต์ศตวรรษ ที่ 19 ตอนต้น	×	○	○	○	○	○	ภาพพุทธ ประวัติ*	ชำรุด
วัดราชสิทธิ รามราช วรวิหาร	คริสต์ศตวรรษ ที่ 19 ตอนต้น	×	○	○	○	×	×	ภาพไตรภูมิ และภาพพุทธ ประวัติ	×
วัดสุวรรณ รามราช วรวิหาร	คริสต์ศตวรรษ ที่ 19 ตอนต้น	×	○	○	×	×	○	ภาพไตรภูมิ	ภาพไตรภูมิ
วัด ทองธรรมชาติ วรวิหาร	คริสต์ศตวรรษ ที่ 19 ตอนต้น	×	○	○	○	○	○	ภาพพุทธ ประวัติ	ภาพพุทธ ประวัติ

○: ปรากฏ X: ไม่ปรากฏ

* หมายถึงภาพพุทธประวัติบนผนังแป

ที่มา: ผู้วิจัย (Namsai 2020, 161)

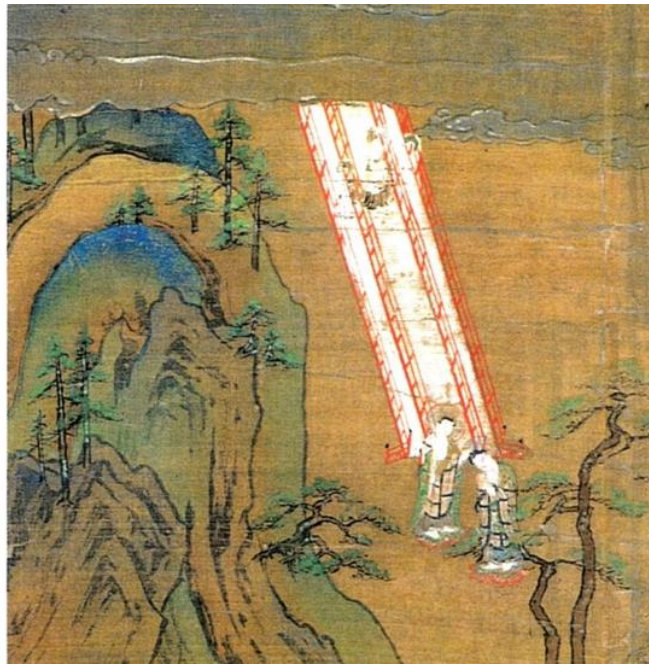
ภาพสวรรค์ที่สำรวจล้วนแต่ได้รับการซ่อมแซมในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 24 อย่างไรก็ดี งานดังกล่าวยังคงสืบทอดรูปแบบสมัยอยุธยาตอนปลาย เช่น กรณีจิตรกรรมฝาผนังที่พระอุโบสถวัดใหม่เทพนิมิตร์มีรูปแบบคล้ายกับภาพจิตรกรรมที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม และหอพระไตรปิฎก วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร รูปแบบนี้มักเขียนเทวดาและวิมาน แต่ไม่ว่าเทวดาอยู่ภายในส่วนอีกรูปแบบซึ่งสันนิษฐานกันว่าเป็นแบบแผนการวาดเทวโลกในเวลาต่อมาจะเขียนองค์ประกอบและโครงสร้างคล้ายแบบแรก แต่ต่างกันที่ในทิววิมานจะวาดเทพดาไว้ด้วย

นอกจากนี้อย่างที่รายงานไว้ในบทความชิ้นก่อน (Namsai 2020, 165) ผลงานบางชิ้นปรากฏฉากรัศมีจากเรื่องพุทธประวัติเขียนแทรกไว้ด้วย เช่น ภาพไตรภูมิที่วัดสุวรรณารามราชวรวิหารเขียนทั้งตอนพระพุทธเจ้าแสดงพระธรรมเทศนาโปรดพระพุทธมารดา และตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในฉากดังกล่าวมีวาดพระพุทธเจ้าประทับนั่งกลางปราสาทไพชยนต์ เทพดาเทพธิดาชนาขางทั้งซ้ายขวา พร้อมทั้งพระอินทร์และพระพุทธรูปมารดา เมื่อวาดฉากเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์จะเขียนบันไดเงิน บันไดทอง บันไดแก้วต่อเนื่องลงมาจากปราสาทไพชยนต์ อย่างไรก็ดี องค์ประกอบของภูมิสวรรค์ไม่ว่าจะในฉากไตรภูมิหรือพุทธประวัติไม่พบส่วนที่แสดงให้เห็นความทุกข์ของเทพดา มีเพียงส่วนที่แสดงถึงความเคารพต่อประธานอันได้แก่พระพุทธเจ้า

เนื่องจากในภาพภูมิทั้ง 6 และภาพโอโจโยมูไม่ปรากฏฉากรัศมีจากเรื่องพุทธประวัติเขียนแทรกเหมือนในผลงานของไทย ผู้วิจัยจึงศึกษาเพิ่มเติมเกี่ยวกับฉากรัศมีที่แสดงธรรมโปรดพระพุทธรูปและฉากเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ในภาพพุทธประวัติของญี่ปุ่นด้วย⁹ ในรายงานครั้งก่อน (Namsai 2020, 166-168) อ้างถึงการศึกษาของโดอิ (Doi 2005) ว่าพบภาพพุทธประวัติที่วาดฉากพระพุทธเจ้าเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์หลังโปรดพระพุทธรูปที่ประเทศญี่ปุ่นเพียง 3 ผลงานเท่านั้น คือ “ภาพมณฑลอะชิโซสุ” ของวัดคูน (ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 13) เขียนตอนพระพุทธองค์เสด็จจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ไว้โดยวาดบันไดเงิน บันไดทอง และบันไดแก้วที่ปลายบันไดวาดพระพุทธเจ้าลูบศีรษะพระพุทธรูปไม้แก่นจันทน์หรือ “เข็นคันบุทซุ” ส่วนด้านข้างปรากฏพระเจ้าอุเทน บริวาร และสาวกรับเสด็จ

“ภาพมณฑลอะชิโซสุ” ของวัดโจระกุ (ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 14) ในผลงานชิ้นนี้วาดฉากพระพุทธองค์เสด็จจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ไว้โดยเขียนบันไดยาวลงมาจากด้านบน ส่วนที่แสดงภาพพระพุทธเจ้ากำลังเสด็จลงบันไดค่อนข้างชำรุดจึงไม่อาจจะบรรยายละเอียดได้ชัดเจน ส่วนด้านล่างของบันไดเขียนพระพุทธเจ้าลูบศีรษะเข็นคันบุทซุเช่นกัน (ภาพที่ 10)

⁹ เกี่ยวกับภาพพุทธประวัติในประเทศญี่ปุ่นโปรดดู Namsai 2020

ภาพที่ 10 บางส่วนจากภาพแกะสลักหิน วัดโจระกู (Shimbo 1978, 65)

“ภาพฮัซโซเนะฮันสุ” ของวัดโทริว (ค.ศ. 1392) เขียนบันไดทอดลงมาจากหมอกด้านบน มีพระพุทธรูปประทับอยู่ปลายบันไดกำลังพนมมือ ส่วนพระพุทธรูปไม้แก่นจันทน์พนมมือยืนอยู่ใกล้กัน ถัดไปซ้ายขวาเขียนเหล่าบริวารและภิกษุ

จากตัวอย่างดังกล่าวเห็นได้ว่า ในภาพพุทธประวัติของญี่ปุ่นไม่พบแนวโน้มว่าเขียนรายละเอียดของฉากสวรรค์ นรก หรือคติภูมิในตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เหมือนของไทย ซึ่งมักวาดฉากดังกล่าวเชื่อมกับสวรรค์ชั้นดาวดึงส์และเขียนฉากโลกวิตรณไว้ด้านล่าง

จากการศึกษาข้างต้นทำให้ได้พบแนวโน้มเพิ่มเติมจากน้ำใส ตันติสุข (Tantisuk 2016) สรุปได้ว่า

- ในภาพโอโจโยมูยังคงพบฉากสวรรค์ในฐานะภูมิทั้ง 6 และองค์ประกอบที่แสดงทุกข์ของชาวสวรรค์โดยเฉพาะในผลงานที่ได้รับอิทธิพลจากหนังสือโอโจโยมูช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 รวมถึงภาพภูมิทั้ง 6 วัดโมะจูระอิโง ในภาพภูมิทั้ง 6 ก็พบตัวอย่างที่เขียนฉากสวรรค์เช่นกันไม่ใช่ไม่พบเลย

- องค์ประกอบที่มักพบในฉากสวรรค์คือเทพสวรรค์บนฟ้า ส่วนองค์ประกอบที่แสดงความทุกข์พบน้อย ไม่หลากหลาย มักใช้ภาพนิมิตแห่งความตายหรือเทพธิดาแสดงที่ทำร้ายกาย

- พบการใช้ภาพเทพสวรรค์ในบริบทใหม่แทรกไว้ในฉากพิพากษากกรรมและฉกนรก

- สวรรค์ในภาพไตรภูมิของไทยนิยมเขียนรายละเอียดของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มักพบองค์ประกอบ เช่น วิมานเทวดา เทวดาบนอากาศ พระอินทร์มักปรากฏในฉากนี้ และอาจพบรายละเอียดอื่น ๆ เกี่ยวกับสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เช่น ต้นปาริชาติ จุฬามณีเจดีย์ แต่ไม่พบองค์ประกอบที่แสดงความทุกข์

- บางกรณีเขียนฉากพุทธประวัติผสมกับภาพไตรภูมิ มักเป็นตอนพระพุทธเจ้าแสดงพระธรรมโปรดพระพุทธมารดา และตอนเสด็จจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ แต่ในภาพพุทธประวัติของญี่ปุ่นกลับพบงานที่วาดตอนดังกล่าวน้อยและไม่ละเอียดเมื่อเทียบกับผลงานของไทย

4. อภิปรายผลการวิเคราะห์

ในบทความชิ้นนี้ ผู้วิจัยจะรายงานผลการวิจัยส่วนที่อภิปรายเกี่ยวกับคำอธิบายสวรรค์ในงานเขียนทางพระพุทธศาสนา และบทบาทของสวรรค์ในฐานะสวดคติอันเป็นส่วนหนึ่งของคติไตรภูมิกับแนวโน้มการนำเสนอภาพในงานจิตรกรรม

4.1 กรณีประเทศญี่ปุ่น: “สวรรค์” การผสมผสานหลายความเชื่อและเรื่องสวดคติ

ในคัมภีร์และงานเขียนทางพระพุทธศาสนา รวมถึงโอโจโยมูกะวาระถึงการจำแนกภูมิทั้ง 6 เป็นทุกคติภูมิและสวดคติภูมิ ทุกคติภูมินั้นรวมตั้งแต่รณภูมิจนถึงดิรัจฉานภูมิ หรือในงานเขียนบางชิ้นก็รวมอสุรภูมิด้วยเป็น 4 ภูมิ ส่วนมนุสสภูมิและสวดคติภูมิ รวมกันเป็นสวดคติภูมิ ผู้วิจัย (Namsai 2019) เคยสำรวจลักษณะการนำเสนอสวรรค์ในงานเขียนทางพระพุทธศาสนาของ ยุคกลางโดยใช้ฐานข้อมูล Jodosyu Zensyo พบการใช้คำว่าสวรรค์ในหลากหลายความหมาย ทั้งในฐานะที่เป็นภูมิซึ่งแม้จะ สุขสำราญแต่ยังมีความทุกข์และบ้างก็ใช้ในความหมายตามลัทธิเต๋า-ขงจื้อ

เพื่อตรวจสอบว่าในงานเขียนทางพระพุทธศาสนาสมัยเอโดะยังพบแนวโน้มสวดคติอย่างใดหรือไม่ ผู้วิจัยจึงสืบค้นคำว่า “天道” “天界” ในฐานข้อมูล Jodosyu Zensyo เพิ่มเติม จากฐานข้อมูลปรากฏลักษณะการนำเสนอสวรรค์ในหลาย ความหมาย ทั้งตามคติพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นหนึ่งในภูมิที่ยังมีความทุกข์ อยู่ในภูมิทั้ง 6 และตามคติลัทธิเต๋า-ขงจื้อที่หมายถึง วิถีแห่งคุณ-โทษ อีกทั้งยังพบว่ามีการเขียนที่ผสมผสานทั้ง 2 แนวคิดเข้าด้วยกัน เช่น

ใน “วะโงะโตโระกุนิกโกมิชิ” (ค.ศ. 1715-1718) กล่าวถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ซึ่งไม่มีความทุกข์ทรมานทางกาย มีความสุขสำราญ ได้เฝ้าดูแลปรนนิบัติพระพุทธองค์¹⁰ หรือใน “โอะเมะเกะเนมบุทซุ” (ค.ศ. 1800) ก็กล่าวถึงสวรรค์ โลกมนุษย์ รวมถึงแดนสุขาวดีว่าเป็นภูมิที่ต้องตั้งจิตบำเพ็ญภาวนา เป็นการนำเสนอคำว่าสวรรค์ตามคติความเชื่อทางศาสนาพุทธ

ส่วนใน “ตะอิกะอิมมิงโกโระกุ” (คริสต์ศตวรรษที่ 18) ใช้คำว่าสวรรค์ตามคติความเชื่ออย่างเต๋า-ขงจื้อที่หมายถึงวิถี ของธรรมชาติ และการให้คุณ-โทษตามการกระทำของบุคคล¹¹ หรือใน “เอ็งโกตะอิมิเงียวโจะสุโยะกุซัน” (ค.ศ. 1703) ก็อธิบายเรื่องสวรรค์ตามคติพระพุทธศาสนาว่าตรงกับวิถีเขียน¹² ส่วนใน “มุเรียวกะอิมิเงียวโจะ” (ค.ศ. 1724) กล่าวถึงสวรรค์ในฐานะภูมิที่สูงกว่ามนุสสภูมิแต่ยังไม่เทียมเท่าโลกสวาท อย่างไรก็ตาม ในงานชิ้นนี้ยังปรากฏข้อความที่อธิบายสวรรค์ตามแนวคิด ของเล่าจื๊อด้วย

นอกจากนี้ยังพบงานเขียนทางพระพุทธศาสนาสมัยเอโดะ-มุโระมะจิหลายเรื่องตีพิมพ์ซ้ำในสมัยเอโดะ จึงสันนิษฐานได้ว่า แนวคิดความเชื่อเกี่ยวกับสวรรค์ของยุคก่อนน่าจะสืบทอดมาสู่สมัยเอโดะด้วย จากการศึกษาครั้งนี้จึงอาจกล่าวได้ว่าการอธิบายและนำเสนอคติความเชื่อเกี่ยวกับสวรรค์มีความซับซ้อน พบแนวคิดเรื่องสวรรค์แบบพระพุทธศาสนาและลัทธิอื่น เช่น เต๋า-ขงจื้อผสมผสานกัน สอดคล้องกับแนวโน้มที่พบจากการสืบค้นงานเขียนทางพระพุทธศาสนาในยุคกลาง

อีกทั้งจากการศึกษาเรื่องพุทธประวัติซึ่งเป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนาประเภทหนึ่งที่เผยแพร่และตีพิมพ์หลายครั้งใน สมัยเอโดะ เมื่อกล่าวถึงสวรรค์หรือเทวโลกมักนำเสนอโดยผูกโยงกับคุณลักษณะที่เป็นสวดคติภูมิคือเป็นภูมิที่มีความสุขสำราญ

¹⁰ 「從一天界至遍歷三十三天所生之處憶持不忘或身無苦痛隨其福利隨處安穩一切如來所觀視」

¹¹ 「天道者有二義一義云玄應云日月星辰陰陽變化謂之天道法位云言天道者就世俗言等如天道布行不可廢故已上是就世間天道解也一義云憬興云天者業也惡業之道故瑜伽亦云業天」

¹² 「老子莊子ノヲシヘハ云々仙道ヲアカム仙道ヲハ仏教ノ中ニハ天道ニオサメタリカレ命ナカフシテ飛行自在ナルコト天ニ似タレハナリ」

อย่างยิ่ง อย่างไรก็ตาม ขณะเดียวกันก็พบพุทธประวัติบางเรื่องที่กล่าวถึงนิมิตแห่งความตายหรือความทุกข์ของชาวสวรรค์ด้วย เพื่อแสดงให้เห็นความสำคัญของการเสด็จออกมหาภิเนษกรรมและการตรัสรู้ เช่น

ใน “ฉะกะเนียวระอิฮัสโซ” (ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 14) และ “ฉะกะเนียวระอิฮัสโซมิตะอิ” (สมัยมุโระมะชิตอนปลาย) ยังกล่าวว่าด้วยพลังแห่งพระธรรมสรรพสัตว์ทั้งหลายจะพ้นทุกข์และเกิดบนสวรรค์แดนสุขาวดี¹³ แต่ในขณะเดียวกันก็ปรากฏข้อความที่กล่าวถึงทั้งความสุขและความทุกข์บนเทวโลกในเรื่องพุทธประวัติเช่นกันได้แก่ ใน “ทซุโสะกุเมะกุนเด็นกิ” (สมัยมุโระมะชิตอนปลาย ฉบับพิมพ์สมัยเอโดะ) และ “ฉะกะโนะฮนจิ” ฉบับ ค.ศ. 1643¹⁴

จะเห็นได้ว่างานเขียนทางพระพุทธศาสนารวมถึงเรื่องเล่าพุทธประวัติที่ตีพิมพ์หลายฉบับในสมัยเอโดะยังคงกล่าวถึงเรื่องสวรรค์ แต่ลักษณะการนำเสนอมีความซับซ้อน ประกอบไปด้วยคติความเชื่อตามพระพุทธศาสนาและลัทธิอื่นอย่างเต๋า-ขงจื้อ อย่างไรก็ตามก็มักพบตัวอย่างที่กล่าวถึงในแง่ของสวดอิหม่าม เชื่อมโยงกับการทำบุญกุศล และผู้ทำกรรมดี แต่ไม่ใช่ว่าจะไม่ปรากฏคติความเชื่อเกี่ยวกับความทุกข์ในเทวโลกเสียทีเดียว เพราะพบว่าในวรรณกรรมสมัยเอโดะปรากฏงานเขียนที่กล่าวถึงนิมิตแห่งความตายด้วย ดังนั้นคติเกี่ยวกับสวรรค์ตามหลักภูมิทั้ง 6 จึงยังสืบทอดต่อมาในสมัยเอโดะ แต่คาดว่ามักนำเสนอลักษณะเด่นของภูมิที่มีความสุขสำราญต่างจากภูมิอื่น ๆ อีก 5 ภูมิมากกว่า

อีกทั้งหากจะกล่าวถึงความเชื่อเรื่องแดนสุขาวดีที่ถือเป็นเป้าหมายสำคัญของศาสนาพุทธมหายานในญี่ปุ่น มีหลักฐานที่แสดงความเชื่อเรื่องแดนสุขาวดีตั้งแต่สมัยอะซูกะ และพัฒนากลายเป็นนิยายสำคัญ ๆ โดยเฉพาะนิยายที่พัฒนาขึ้นในสมัยคะมะคุระ เช่น นิยายโจโดะจินโดยพระมินรัน นิยายจิโดยพระอิมแป็น เป็นต้น ต่างให้ความสำคัญกับแนวคิดเรื่องแดนสุขาวดี เป็นที่ทราบกันว่าความเชื่อเรื่องแดนสุขาวดีนี้ยังผสมผสานอยู่ในนิยายอื่นด้วย เช่น นิยายเท็นได นิยายจินงนิกเกียว นิยายเซ็น รวมทั้งสะท้อนอยู่ในงานเขียนสมัยเอโดะหลายเรื่อง ความเชื่อและคำสอนเกี่ยวกับสุขาวดีจึงยังคงมีบทบาทและแพร่หลายทั้งจากการเผยแพร่ลัทธิคำสอน พิธีกรรมของวัด ศาลเจ้า การเผยแพร่ตำนานเรื่องเล่าโดยเฉพาะที่เกี่ยวกับศาสนา และงานเขียนรวมเรื่องเล่าที่สอนให้คนทำดีรังเกียจการทำชั่ว วิธีหนึ่งในการนำเสนอเรื่องแดนสุขาวดีคือการเปรียบเทียบ ผลกรรม แสดงให้เห็นว่าผู้ทำกรรมชั่วย่อมตกนรกหรือรับโทษในทุคติภูมิที่ทรมาณ ส่วนผู้ทำบุญกุศลจะได้เกิดบนแดนสุขาวดี ยิ่งรัฐกำหนดระบบผู้อุปถัมภ์วัดตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 17 สามัญชนอยู่ในสภาวะที่จำต้องใกล้ชิดและมีส่วนร่วมในพิธีกรรมของวัดพุทธยิ่งขึ้น อีกทั้งสามัญชนในสมัยเอโดะยังสามารถเดินทางไปสักการะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ได้สะดวกขึ้นเนื่องจากการคมนาคมที่พัฒนา จึงสันนิษฐานได้ว่า เมื่อความเชื่อต่าง ๆ รวมถึงเรื่องแดนสุขาวดีแพร่หลายในหมู่สามัญชนมากขึ้น การนำเสนอเชิงตรงข้ามระหว่างแดนสุขาวดีและนรกจึงน่าจะแพร่หลายไปด้วย สำหรับประเทศญี่ปุ่นที่มีความเชื่อเรื่องแดนสุขาวดีอันเป็นดินแดนที่ปราศจากความทุกข์ซึ่งสามารถไปถึงได้ด้วยวิถีปฏิบัติ อาจมีส่วนทำให้บทบาทของสวรรค์ไม่โดดเด่นนักและนำไปสู่การที่สวรรค์ไม่ค่อยได้มีพื้นที่ในงานจิตรกรรม

4.2 กรณีประเทศไทย: “สวรรค์” คติพระอินทร์และเรื่องสุคติภูมิ

กรณีประเทศไทย การนำเสนอเรื่องสวรรค์ในไตรภูมิโลกวินิจฉายกยังเป็นไปตามคติพุทธ คือเป็นภูมิที่ได้รับอิทธิพลของหลักไตรลักษณ์ ความงามความสำราญของเทวตาดำเนินอยู่กับบุญกุศลที่ได้สั่งสมมา มีความสุขสำราญอย่างยิ่งยวด น่าสังเกตว่าแม้จะกล่าวถึงความทุกข์ในเทวโลก และพบข้อความที่กล่าวถึงนิมิตแห่งความตายในวรรณกรรม แต่สวรรค์มักถูกยกมาเป็น

¹³ 「仏法ノカニ仍テ身心ノ苦惱ヲ脱、天上浄土ニ生レ」 ใน “ฉะกะเนียวระอิฮัสโซ” (National Institute of Japanese Literature 2000, 358)

¹⁴ เช่น ใน “ฉะกะโนะฮนจิ” ฉบับ ค.ศ. 1643 กล่าวไว้ว่า 「人中、天上の、けらく、夢の内にして、まぼろしのごとし (略) 五すいのかなしみ、すみやかにいたる」 (Yokoyama and Matsumoto 1979, 132)

ชั่วตรงข้ามของนรกและยกเรื่องความสุขสำราญขึ้นมาเป็นสำคัญ เช่น ในพระมาลัยคำหลวงหรือพระมาลัยกลอนสวด หลังจากญาติของสัตว์นรกทำบุญอุทิศส่วนกุศลแล้วสัตว์นรกจึงได้เกิดบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ หรือในเนมิราชชาดก การที่พระมาตุลีเทพบุตรนำราชนริชญ์พระเจ้าเนมิราชชมนรกและสวรรค์ก็สะท้อนให้เห็นลักษณะเชิงตรงข้ามของ 2 ภูมินี้

บทบาทของสวรรค์ในสังคมไทยโดยเฉพาะสวรรค์ชั้นดาวดึงส์รวมถึงพระอินทร์เคยมีผู้วิจัยไว้แล้ว เช่น ชาตรี (Chattri 2015) ศึกษาคติความเชื่อที่สะท้อนในสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 1 กล่าวว่า คติพระอินทร์มีบทบาทมากขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย จากที่สะท้อนในการจัดพระราชพิธีอินทราภิเษกหรือการสร้างพระที่นั่งจักรวรรดิไพฑูริย์ตามหาปราสาท ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 1 เมื่อจำเป็นต้องสร้างบารมีและสถานภาพศักดิ์สิทธิ์ให้เกิดขึ้น คติพระอินทร์จึงกลายเป็นส่วนหนึ่งของแนวคิดเพื่ออธิบายสถานะความเป็นกษัตริย์ การสร้างรูปกายภาพของรัฐให้สะท้อนคติจักรวาลทางพระพุทธศาสนาเป็นวิธีหนึ่งในการอธิบายความชอบธรรมของชนชั้นปกครอง (Chattri 2015, 87) โดยชาตรีให้ความเห็นว่ามีการเน้นอธิบายผ่านบทบาทของพระอินทร์มากขึ้น การเน้นพระพุทธศาสนาเป็นอุดมการณ์รัฐเห็นได้จากกิจกรรมต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการสังคายนาพระไตรปิฎก การชำระแปลวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา ทำให้กษัตริย์ต้นกรุงรัตนโกสินทร์เลือกวางบทบาทกษัตริย์ในฐานะ “ธรรมราชา” ซึ่งสัญลักษณ์ที่สอดคล้องได้แก่พระอินทร์ (Chattri 2015, 88-91) ในไตรภูมิโลกวิชัยยกย่องให้ความสำคัญกับเนื้อหาส่วนที่เป็นเรื่องราวของพระอินทร์และสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ต่างจากวรรณกรรมไตรภูมิก่อนหน้านี้เช่นไตรภูมิพระร่วง (Chattri 2015, 98) จะเห็นได้ว่าช่วงต้นรัตนโกสินทร์ คติพระอินทร์เข้ามามีบทบาทสำคัญในการสร้างผลผลิตทางศิลปวัฒนธรรม เช่น งานจิตรกรรม สถาปัตยกรรมการออกแบบวัดหลวง พระราชพิธี ตลอดจนถึงวรรณกรรม

จากคติเกี่ยวกับสวรรค์ซึ่งเป็นแดนสุขคติภูมิ คติพระอินทร์ที่มีบทบาทสำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีความเกี่ยวข้องกับการแสดงบารมีความชอบธรรมในระดับผู้นำการปกครองดังกล่าว การที่ไม่พบองค์ประกอบอันแสดงถึงความทุกข์บนเทวโลกในภาพไตรภูมิของไทยจึงน่าจะสมเหตุสมผล รูปแบบการนำเสนอเน้นให้เห็นระดับของภูมิที่สูงสุดในโลกียภูมิเป็นสุขคติภูมิ และให้ความสำคัญกับสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นพิเศษเช่นเดียวกับในงานเขียนหลายชิ้นที่มักยกสวรรค์ชั้นนี้ขึ้นมาอธิบายเป็นตัวอย่าง นอกจากนี้ศาสนาพุทธในไทยมักไม่กล่าวถึงคติแดนสุขาวดี เนื่องจากมีเป้าหมายสูงสุดที่การนิพพาน ต่างจากในประเทศญี่ปุ่นที่ปรากฏคำสอนโดยละเอียดเกี่ยวกับแนวปฏิบัติเพื่อให้เกิดบนแดนสุขาวดีตั้งแต่ยุคโบราณ ดังนั้นการแสดงถึงความดีงามหรือแม้แต่ความทุกข์ของสวรรค์จึงอาจไม่นับว่าสำคัญนัก เพราะแม้จะไม่ได้เกิดบนสวรรค์แต่เชื่อว่าหากปฏิบัติตนได้ถูกต้องจะสามารถกำเนิดบนแดนสุขาวดีได้ ทว่าในกรณีของไทย หนทางพ้นทุกข์ที่หย่อนลงมาคือการได้เกิดบนแดนสวรรค์แทนการนิพพาน การมีอยู่ของสวรรค์จึงนับว่ายังสำคัญในบริบทของไทย และนำเสนอภูมินี้ด้วยภาพลักษณ์ที่ไม่แสดงถึงความทุกข์ทรมาน การมีอยู่ของคติความเชื่อเรื่องแดนสุขาวดีจึงอาจเป็นปัจจัยหนึ่งที่ส่งผลให้การนำเสนอสวรรค์ต่างกัน แม้ทั้งสองประเทศจะมีความคล้ายคลึงกันที่นิยมนำเสนอบทบาทของแดนสวรรค์ในฐานะสุขคติภูมิก็ตาม

5. สรุปและข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาครั้งนี้พบว่า ในภาพโอโจโยมูยังคงพบฉากสวรรค์ในฐานะภูมิทั้ง 6 และยังพบองค์ประกอบที่แสดงถึงความทุกข์ของชาวสวรรค์ โดยเฉพาะผลงานที่ได้รับอิทธิพลจากหนังสือโอโจโยมูในคริสต์ศตวรรษที่ 19 รวมถึงภาพภูมิทั้ง 6 วัดโมจิระอิโง แต่องค์ประกอบที่แสดงถึงความทุกข์นั้นพบความหลากหลายน้อย และในสมัยเอโดะพบการใช้ภาพชาวสวรรค์ในบริบทใหม่เขียนแทรกไว้ในฉากพิพากษกรรมและฉากนรก ส่วนในภาพไตรภูมิของไทยนิยมเขียนรายละเอียดของสวรรค์ชั้น

ดาวดิงส์ บางกรณีวาดผสมกับเรื่องพุทธประวัติโดยมักเป็นตอนพระพุทธเจ้าแสดงพระธรรมโปรดพระพุทธมารดาและตอนเสด็จจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ แต่ในภาพพุทธประวัติของญี่ปุ่นกลับพบผลงานที่วาดตอนดังกล่าวนี้ไว้น้อยมาก

ส่วนในงานเขียนทางพระพุทธศาสนารวมถึงเรื่องเล่าพุทธประวัติที่ตีพิมพ์ในสมัยเอโดะยังคงกล่าวถึงเรื่องสวรรค์ แต่การนำเสนอมีความซับซ้อน ประกอบไปด้วยความเชื่อแบบพุทธและลัทธิอื่นอย่างเต๋า-ขงจื้อด้วย อย่างไรก็ตามก็พบตัวอย่างที่กล่าวถึงในฐานะสุคติภูมิมากกว่า มีการเชื่อมโยงสวรรค์กับเรื่องบุญกุศล ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าคติเกี่ยวกับสวรรค์ตามหลักภูมิทั้ง 6 ยังสืบทอดต่อมาในสมัยเอโดะ แต่มักนำเสนอลักษณะเด่นของภูมินี้ที่มีความสุขสำราญต่างจากอีก 5 ภูมิ

ส่วนกรณีของไทย จากคติความเชื่อที่ว่าสวรรค์เป็นแดนสุคติภูมิ คติพระอินทร์ที่มีบทบาทสำคัญในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ น่าจะมีส่วนทำให้การที่ไม่พบองค์ประกอบอันแสดงถึงความทุกข์บนเทวโลกและแสดงภาพสวรรค์ให้อยู่ในระดับสูงสุดของโลกียภูมิสมเหตุสมผล จากผลการศึกษายังพบว่ามีการให้ความสำคัญกับสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นพิเศษ นอกจากนี้การมีอยู่ของคติความเชื่อเรื่องแดนสุขาวดีอาจเป็นหนึ่งในปัจจัยที่ส่งผลให้การนำเสนอสวรรค์ต่างกัन्दังได้กล่าวแล้ว

ผู้วิจัยยังไม่พบว่ามีการศึกษาวิจัยโดยละเอียดเกี่ยวกับภูมิต่าง ๆ ที่ปรากฏในวรรณกรรมพุทธศาสนาและในวรรณกรรมพุทธประวัติ โดยเฉพาะกรณีเปรียบเทียบระหว่างประเทศไทยและประเทศญี่ปุ่น ทั้งยังไม่ปรากฏว่ามีการนำเสนอวรรณกรรมที่อธิบายเรื่องภพภูมิของประเทศญี่ปุ่นเป็นภาษาไทย จึงเห็นว่าจะได้มีการศึกษาประเด็นเหล่านี้ต่อไปด้วย

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

- Chatri Prakitnonthakan ชาตรี ประทีปนันทการ. 2015. *Kanmuang nai sathapattayakam samai ratchakan thi 1* การเมืองในสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 1 [Politics in Architectures in Rama I Period]. Bangkok: Matichon.
- Fine Arts Department กรมศิลปากร (Ed.). 1977. *Triphum lokawinitchayakatha chabap thi 2 (Triphum chabap luang) lem 3* ไตรภูมิโลกวินิจฉายกถา ฉบับที่ 2 (ไตรภูมิฉบับหลวง) เล่ม 3 [Triphum Lokawinitchayakatha 2nd Edition (Triphum Royal Edition) Vol. 3]. Bangkok: Fine Arts Department.
- Mural Painting of Triphum* [Painting]. (n.d.-a). Dusidaram Worawihan Temple, Bangkok.
- Mural Painting of Triphum* [Painting]. (n.d.-b). Maithepnimit Temple, Bangkok.
- Mural Painting of Triphum* [Painting]. (n.d.-c). Thong Thammachat Worawihan Temple, Bangkok.
- Namsai Tantisuk น้ำใส ดันติสุข. 2019. *Chak sawan nai pab phum thung hok rawang yuk klang tueng yuk ton korn samai mai nai pratet yiipun* ฉากรัตนโกสินทร์ในภาพภูมิทั้ง 6 ระหว่างยุคกลาง-ต้นยุคก่อนสมัยใหม่ในประเทศญี่ปุ่น [Images of Heaven in Japanese Paintings of the Six Realms between Medieval and the Beginning of Early Modern Periods]. *Warasarn mahawittayalai sinlapakorn* วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร [Silpakorn University Journal] 39(5): 1-21.
- Namsai Tantisuk น้ำใส ดันติสุข. 2020. *Kor sangket rueng “sawan” nai ngan jittragam waduai pobphum lae puttaprawat nai pratet yiipun lae pratet thai* ข้อสังเกตเรื่อง “สวรรค์” ในงานจิตรกรรมว่าด้วยภาพภูมิและพุทธประวัติในประเทศญี่ปุ่นและประเทศไทย Remarks on “Heaven” from the Paintings of Realms and Buddha’s Life in Japan and Thailand. In *Karn prachum vichakarn radab chat kruekai kwarm ruammue wichakarn-wijai sai manutsayasat lae sangkommasat krung thi 13 wan thi 17-18 kanyayon 2563 “palang hang nawattakam manutsayasat lae sangkommasat”* การประชุมวิชาการระดับชาติ เครือข่ายความร่วมมือวิชาการ-วิจัย สายมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ครั้งที่ 13 วันที่ 17-18 กันยายน 2563 “พลังแห่งนวัตกรรมมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์” [Proceedings of the 13th National Conference of Humanities and Social Sciences (HUSOC) Network 17-18 September 2020 “Innovation Powered by Humanities and Social Sciences”], 155-182. Bangkok: Faculty of Humanities, Kasetsart University. <https://sites.google.com/ku.th/human-husoc13/proceedingshusoc2020>
- Wilairat Yongrot วิไลรัตน์ ย้งรอด. 1997. *“Karn sueksa pab phum chakgrawarn chak pab chittragam fapanang samai rattanakosin ton ton nai khet krungthapmahanakorn”* การศึกษาภาพภูมิจักรวาลจากภาพจิตรกรรมฝาผนังสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในเขตกรุงเทพมหานคร [A Study on Cosmo-geography in the Mural Paintings of Early Ratanakosin Period in Bangkok]. Master’s thesis, Silpakorn University.

ภาษาต่างประเทศ

- Doi, Youko 土井陽子. 2005. Machoufuzoku no fuukei: Kuonjishozou shakahassouzu wo itoguchi ni shite 摩頂付属の風景—久遠寺所蔵釈迦八相図をいとぐちにしてい—[The Scene of Machoufuzoku: Using Shakahassou-zu of Kuon-ji as a Clue]. In *Bunkashigaku no chousen 文化史学の挑戦* [Challenges in Cultural History], ed. Kasai Masaaki, 183-197. Kyoto: Shibunkakushuppan.
- Jigoku-ezu 地獄絵図* [picture of hell] [Painting]. (n.d.). Senkou-ji Temple, Toyama.
- Jigoku-zu 地獄図* [picture of hell] [Painting]. (n.d.). Joukoku-ji Temple, Chiba.
- Kasuya, Makoto 加須屋誠. 2017. “Kyuusai no butai” toshite no rokudou-e 「救済の舞台」としての六道絵 [Rokudou-e as “a Stage of Salvation”]. In *1000 nenki tokubetsuten genshin jigoku gokuraku e no tobira 一〇〇〇年忌特別展 源信 地獄極楽への扉* [Millennial Memorial Exhibition: Imagining the Afterlife – Hells and Paradise Envisioned by the Buddhist Prelate Genshin], ed. Nara National Museum, 246-250. Nara: Nara National Museum and the Asahi Shimbun.
- Nakano, Genzou 中野玄三. 1989. *Rokudou-e no kenkyuu 六道絵の研究* [The Art of the Pictures of the Six Realms]. Kyoto: Tankosha.
- National Institute of Japanese Literature 国文学研究資料館編 (Ed.). 2000. *Chuusei butsuden shuu 中世仏伝集* [The Compilation of the Life of Buddha in Medieval Period]. Kyoto: Rinsen Shoten.
- Oujouyoushuu-e 往生要集絵* [Oujouyoushuu Painting] [Painting]. (n.d.). Daikaku-ji Temple, Hyogo.
- Shimbo, Tooru 真保亨. 1978. *Butsudenzu 仏伝図* [Scenes from the Life of Buddha]. Tokyo: Mainichi Shimbunsha.
- Takaoka Municipal Museum 高岡市立博物館編 (Ed.). 1993. *Ecchuu ko ji no shihou Tokubetsuten Senkouji no bunkazai 越中古寺の至宝 特別展 千光寺の文化財* [Treasure in Ecchuu Special Exhibition Cultural Properties of Senkouji]. Toyama: Takaoka Municipal Museum.
- Tantisuk, Namsai タンティスック・ナムサイ. 2016. “Kinsei no oujouyoushuu-e no zuyou tokousei: Meikai no imeiji-ron” 近世の往生要集絵の図様と構成：冥界のイメージ論 [Motif and Composition of Oujouyoushuu Paintings in Early Modern Japan: An Analysis of Images of the Underworld]. Doctoral dissertation, Osaka University.
- Yamamoto, Youko 山本陽子. 2006. Shoujuraigoujibon rokudou-e “tendou” fuku shoukou 聖衆来迎寺本六道絵「天道」幅小考 [On the Hanging Scroll of Tendou of Rokudou-e at Shouju-raigouji]. *Bulletin of Meisei University Department of Japanese and Comparative Culture, School of Japanese Culture* 14: 61-72.
- Yokoyama, S., & Matsumoto, T. 横山重, & 松本隆信 (Eds.). 1979. *Muromachi jidai monogatari taisei 室町時代物語大成* [The Great Compilation of Muromachi Tales] (Vol. 7). Tokyo: Kadokawashoten.